

בשם האב, הבן והרוח הרעה

פירוש חדש על פי מוטיב קדמון לחלום שחלם פרויד *

אבשלום אליצור

מבקש אני לשוב אל פרויד, אליו ממש ואפילו אל חדר המיטות שלו אחרי ההתנצלות המתבקשת על האקט המציצני, ואל דרמה לא-מורגשת שאירעה שם.

היא מוסיפה זווית מיוחדת לשאלת היחסים בין אבות ובנים. ואם ייסלח לי השימוש בתרגיל ספרותי נדוש, אפילו ארשה לעצמי לקחת אתכם, הקוראים, במכונת-זמן דמיונית אל הבית בו גדלה הפסיכואנליזה.

סאטורן בולע את ילדיו / Goya

אמצע הלילה בעיר וינה בקיץ 1915, הימים ימי מלחמת העולם הראשונה. אנו נמצאים בתוך דירה רחבת-ידיים ברחוב ברג 19. בעודנו משוטטים חרש בדירה, שהיא בעצם שתי דירות בקומה השנייה שחוברו יחד, אנו עוברים על פני ספרים רבים בארונות שבחדרים השונים, מבחינים בספה המפורסמת בחדר הטיפולים ומשתאים למראה אוסף עתיקות המפאר כמעט כל חדר. חוסר הטעם של בעל האוסף מנקר עיניים: פסלים וחפצים מצריים, יווניים, רומאיים וסיניים פזורים בערבוביה על המדפים והשולחנות, ללא כל סדר הגיוני, משקפים רק תאוות-בולמוס של אספן פרטי. אבל פנינו מועדות אל אחד מחדרי השינה בבית הזה, שם ישנים גבר ואישה. אפילו באפלולית איננו מתקשים לזהות את האיש אפור-הזקן. לבד מאיינשטיין, זהו אולי קלסתר הפנים המפורסם ביותר בתולדות המחשבה המערבית. בהדרגה מתרגלות עינינו לחשכה. כעבור שעה קלה מבחינים אנו בעוד דבר: עפעפיו

של האיש הישן רוטטים. כן, ניתן להבחין מבעדם כי האישונים מתרוצצים לכל הכיוונים. שנים לא-רבות קודם לכן גילה רופא פנימי נודע ומייסד הפסיכיאטרייה הגרמנית, וילהלם גרייזינגר, את משמעותן של תנועות העיניים הללו: הן מעידות על כך שהאדם הישן חולם. אחר כך נשכחה התגלית הזאת עד שבמאה העשרים חזרו קלייטמן ואסרינסקי ופרסמו אותה ברעש גדול בשם REM.

והנה – הס! – נפקחות העיניים. תחת הנשימה הקצובה מקודם נשמעת עתה התנשמות כבדה.

האיש מתרומם מעט מעל משכבו, להציץ בשעון שליד המיטה. זיגמונד פרויד, מי שעשה את החלומות אבן-פינה בתורת-הנפש שלו, התעורר עתה מחלום לא-נעים. הוא שב ומניח את ראשו על הכר, עיניו נותרות פקוחות. בדמיונו חוזר הוא על מראות החלום, לקבע אותו בזיכרון כדי שיוכל להרהר בו למחרת. וכך, כשמבטו המוטרד נודד באפלת הלילה, אנו עוזבים אותו.

כמה שנים מאוחר יותר, ב-1919, הוסיף פרויד את חלומו ואת הפירוש שנתן לו בהערת-

שוליים ארוכה במהדורה החמישית של פירוש החלום. וכשיצאה המהדורה השמינית

והאחרונה, ב-1930, העלה את החלום ופשרו אל גוף הטקסט:

התחלה לא ברורה. אני אומר לאשתי, שיש לי חדשות בשבילה, משהו שישמח אותה מאוד, ומתחיל לספר לה שצוות הקצינים של בנגו שלח סכום כסף (5000 כתר?)... משהו של אות הכרה... חלוקה... תוך כדי הדברים הלכתי אתה לחדר קטן, כעין מזווה, כדי לחפש שם דבר-מה. פתאום אני רואה את בני מופיע, הוא לא במדים, אלא בלבוש ספורט הדוק (כמו כלב-ים?), לראשו כיפה קטנה. הוא מטפס על סל הניצב בצד ארון, כאילו כדי להניח דבר-מה על הארון הזה. אני קורא אליו; אין תשובה. נדמה לי, שפניו או מצחו חבושים, הוא מתקין דבר-מה בפיו, תוחב דבר-מה פנימה. לשערו יש גם ברק אפור. אני חושב: האם הוא כל כך יגע? היש לו שיניים תותבות? לפני שאני יכול לשוב ולקרוא לו, אני מתעורר ללא תחושת חרדה, אך בדפיקות לב. שעון הלילה שלי מורה על השעה 2½.

שיטתו של פרויד לפענח חלומות ידועה: כנגד כל יסוד בחלום הוא ירשום את הדבר הראשון שיעלה בדעתו, ומתוך שורת האסוציאציות החופשיות הללו יתגלה התוכן הלא-מודע שביסוד החלום. אבל לפני שנפנה אל הפשר, רוצה אני להעיר שתי הערות כלליות לגבי העובדה שהחלום הזה הסתיים, בניגוד למהלך הנורמאלי, ביקיצה באמצע הלילה:

א) לאותו פסיכיאטר שגילה את הקשר בין החלימה ותנועות העיניים, גרייזינגר, אנו חייבים גם הסתכלות פסיכולוגית מעמיקה: החלום, אמר גרייזינגר, דומה לפסיכוזה בכך שבשני המקרים רואים לפעמים מילוי משאלה. המשוגעת האומללה המחבקת תינוק דמיוני מפצה בכך על ערירותה, והאדם שהלך לישון רעב חולם שאכל. פרויד הכיר בחובו לגרייזינגר בפירוש החלום, שם ציטטו כמי שקדם לו בטענה שהחלום מבטא מילוי משאלה. בספרו האחרון עקרונית הפסיכואנליזה הכליל את האנלוגיה וטען שהחלום הוא פסיכוזה לכל דבר בשל עיוות המציאות המופיע בו. ברצוני עתה להרחיב את האנלוגיה הזאת בעוד היבט. שימו לב לרגע בו התעורר פרויד מחלומו. היו לו, כפי שהוא מציין, דפיקות-לב, אבל הוא עצמו לא חש שום פחד, וגם בחלום עצמו אין שום דבר מפחיד. המצב הזה אינו שונה מאותו פיצול בין החשיבה והרגש המוכר לנו מהסכיזופרניה. סכיזופרן יכול לומר בקול אדיש "אבא ואימא שלי מתו הבוקר. אני חושב שאני הרגתי אותם. אולי כדאי שתצלצל למשטרה?" המילים הן איומות, אבל אין בהן שום ריגוש. ולעומת זאת, אותו חולה מסוגל לצרוח מאימה למראה מחזיק-מפתחות תמים או שעון. גם בחלומותינו יכולים אנו, למשל, לחתוך אדם לגזרים, וכשנתעורר נשתומם על האדישות שבה חלמנו על הדבר. גם החלום של פרויד מבטא פיצול כזה בין החשיבה והרגש: פרויד אינו חש חרדה מודעת, אבל גופו מעיר אותו באזעקה. זו תופעה מסקרנת, ואם יש ממש בפסיכואנליזה, היא צריכה להסביר אותה.

ב) מניסיוני התרשמתי כי חלום המסתיים באופן לא טבעי ביקיצה הוא, אם להשתמש באחד המונחים הציוריים של פרויד, "אבן רוזטה" פסיכולוגית. הבה ניזכר באותה אבן מפורסמת, עליה נחקקה כתובת עתיקה ביוונית, במצרית דמוטית ובכתב הירוגליפים. האגיפטולוג הצרפתי

שמפוליון, שידע מלכתחילה רק יוונית, הצליח לזהות את המילה הדמוטית שהקבילה לשמו של המלך תלמי ביוונית, ועל יסוד האותיות שהופיעו בזוג מילים זה פענח ביגיעה רבה את הטקסט כולו. כך גם החלום שלפנינו: הוא פותח בדימויים לא מובנים בשפת **החלום** ומסיים בתגובה מוחשית בעולם **העירות**. אם בכלל יש לחלומות משמעות נסתרת, הרי שסוף החלום צריך להעיד על תחילתו. במילים אחרות: **התגובה הגלויה בעת ההתעוררות רומזת על מה שמסתתר בדברים שקרו בחלום**. לפיכך יש חשיבות רבה לחלומות שהסתיימו ביקיצה: הם תמיד בעלי משמעות מעמיקה במיוחד, גם אם לא נעימה לחולם.

זה, אם כן, האתגר שפרויד מציב לעצמו: לגשר על הפער הזה בין החלום לחולם, בין תוכן החלום התמים לכאורה לבין התגובה הנסערת בסופו, הנראית בלתי-שייכת. עכשיו אנחנו גם מודעים לגודל המטרה שהציב פרויד לשאפתנותו: אם החלום כמוהו כפסיכוזה, אזי מי שיבין את שפת החלום יוכל להבין גם את שפת הפסיכוזה. לאו מילתא זוטרתי. מה, אם כן, בפי בעל החלומות הלזה?

הוא פותח במעין רטינה: "גם הפעם אי-אפשר לתת דיווח של אנליזה מלאה. אני מגביל עצמי להדגשת נקודות מכריעות אחדות." הסתייגותו, אותה כבר הביע בעמודים קודמים **בפירוש החלום**, מתארת קונפליקט לא פשוט אליו נקלע בעת כתיבת **פירוש החלום**: הוא תבע ממטופליו גילוי-לב טוטאלי באסוציאציות החופשיות שלהם, תחת החיסיון האתי של חדר הטיפולים. אבל כשניתח בספרו חלומות של עצמו, צריך היה לתת דוגמא אישית כזאת בפומבי, על כל ההשלכות הלא-נעימות הנובעות מכך. ההסתייגות לעיל משמעה, אם כן, הוא זה: כבר חשפתי בספר זה די והותר פרטים אישיים על חיי שאתם, קוראים חטטנים, ניצלתם כדי לכתוב עליי דברים מרגיזים. הוא מסכים אם כן לגלות בפנינו רק את הפרטים שאינם אינטימיים מדי: כמה ציפיות מציקות של היום הקודם סיפקו את העילה לחלום; זה יותר משבוע שוב לא הגיעו ידיעות מן הבן הנלחם בחזית. קל לראות, כי האמונה שהוא נפצע או נפל בקרב מתבטאת בתוכן-החלום. בהתחלת החלום ניתן להבחין במאמץ הנמרץ להחליף את המחשבות המעונות בהיפוכן. יש עמי חדשות משמחות ביותר לדווח – משהו על משלוח כסף, אות הכרה, חלוקה (מקורו של סכום הכסף באירוע משמח מן הפרקטיקה הרפואית, כלומר אני מבקש להסיח את הדעת מן הנושא בכלל). אך מאמץ זה נכשל. אמו של הנער חוששת מפני דבר נורא וממאנת להקשיב לי. התחפושות גם הן קלושות ודקיקות מדי. בכל מקום מבצבץ דרכן הקשר אל הטעון דיכוי. אם הבן נפל, ישלחו חבריו את חפציו האישיים חזרה; יהיה עליי לחלק את מה שישאיר אחריו לאחיו ולאחיותיו ולאחרים; לא אחת מוענקים אותות הכרה לקצין אחרי שמת "מות גיבורים." החלום יוצא אפוא לבטא במישרין את מה שביקש תחילה להכחיש, אף כי נטייתו למילוי המשאלה ניכרת עדיין בעיוותים. (את שינוי המקום בחלום יש להבין מן הסתם – בעקבות זילברר (1912) – כסמליות סף (השווה ע' ... לעיל).) אך הבן אינו מופיע כמי ש"נופל",

אלא כמי ש"מטפס". ואומנם הוא היה גם מטפס הרים נועז. הוא איננו במדים אלא בתלבושת ספורט, כלומר, במקום התאונה שאני חושש ממנה בהווה, באה אחת קודמת, שאירעה לו בשעת ספורט, כאשר נפל בעת סיור סקי ושבר את עצם הירך. אך האופן בו הוא לבוש, כך שהוא דומה לכלב-ים, מזכיר מיד מישהו צעיר יותר – את נכדנו הקטן, המצחיק; השיער האפור מזכיר את חתננו, אבי הנכד, שנפגע קשה במלחמה. מה פירושו של דבר? אך מספיק עם כל זה. המקום שהוא מזווה, הארון שממנו הוא רוצה לקחת דבר-מה (בחלום – להניח עליו דבר-מה), אלה הם רמזים שאין לטעות בהם לתאונה שהבאתי אני על עצמי, כאשר הייתי מעל גיל שנתיים אך עוד לא בן שלוש. טיפסתי על שרפרף במזווה, כדי לקחת לי מטעמים, שהיו על ארון או שולחן. השרפרף התהפך וקצהו פגע בי מתחת ללסת התחתונה. הוא עלול היה גם לשבור לי את כל השיניים. אתרעה מתלווה להבזק זיכרון זה: "מגיע לך", והדבר הוא כמעין ריגוש עוין המופנה נגד הלוחם האמיץ. העמקה נוספת של האנליזה מאפשרת לי לבסוף למצוא את הריגוש החבוי, שעשוי היה לבוא על סיפוקו על ידי התאונה של הבן, שממנה אני מתיירא. זו הקנאה בנעורים, שהאדם המזדקן מאמין שחנק אותה לחלוטין; ואין כל ספק שדווקא עוצמתה של ההתרגשות הכואבת – לו היה אסון כזה מתרחש באמת – תרה ומצאה מילוי-משאלה מודחק כזה לשם שיכוך הכאב.

המילים "העמקה נוספת" ו"לבסוף" מלמדות שפרויד הסתובב עם החלום זמן רב לפני שהגיע אל הפתרון הזה. גם הקריאה הפתאומית "אך מספיק עם כל זה" מבטאת את עוצמת ההתנגדות בה צריך היה להיאבק במהלך האנליזה. המחשה לדבר באה לי בכל סמסטר שבו לימדתי חלום זה. כמעט תמיד, אלה משומעיי שהיו להם בנים בצבא הגיבו עליו במילים חריפות ביותר. איזה מוח מעוות! ואיך העז האיש הזה לייחס את משאלותיו החולניות לאחרים, לטעון שכל האבות רוצים במות בניהם?

ככל שניתן להבין ללבם, הזעם הזה אינו עומד בביקורת לעין מי שמוכן להסתכל במבט מפוקח על התרבות בה הוא חי. מהרי האנדים עד סין, מחורבות קרתגו עד חפירות גזר כאן בישראל – היש תרבות אנושית שהייתה חפה מהנבלה הזאת של רצח ילדים ותינוקות בשם אלוהות זו או אחרת? וכשהתורה חסה על יצחק בסיפור העקדה, האין היא מספרת על מאבק אדירים בנוהג שרווחה אז בכל עמי האזור להקרבת ילדיהם?

ומפליא הדבר: חלום זה של פרויד, המציב אתגר לתיאוריה בדבר מרכזיותו של תסביך אדיפוס, לא זכה לכל תשומת-לב מצד ההיסטוריונים של הפסיכואנליזה, אפילו לא אלה שחקרו את האנליזה העצמית של פרויד. יתרה מזאת: גם כאשר התגלו ברבות השנים מסמכים חדשים הנוגעים לחלום זה, לא הבחין אף אחד, ככל הנראה, בשייכותם אליו. כך, ממכתבי פרויד-פֶּרְנַנְצִי, שיצאו לאור לא מכבר, מתברר כי למחרת אותו יום, ב-10 ביולי, והוא עדיין תחת רושם החוויה, כתב פרויד מכתב לתלמידו ההונגרי ובו סיפר:

בלילה שבין ה-8 ל-9 בחודש זה היה לי חלום נבואי, שתוכנו היה ברור ביותר – מותם של הבנים, וקודם מרטין. יכולתי להסביר לעצמי היטב את המנגנון והגורם לחלום. הוא מהווה התגרות חצופה בכוחות הפולחן הדתי, לאחר שקראתי ספר, שדווקא ממני דרש אדיקות דתית. החלום גם היה ללא כל אבל. אני מקווה, לפי שעה, להיות צודק לעומת כל הרוחות הרעות. הידיעות האחרונות ממרטין (שקיבלתי היום) הן רק מן ה-1.7. יום אחרי החלום קראתי, שהבחור הטוב שבזמנו הציל את מרטין מקפיאה בשינברג ["הר השלג" באלפים האוסטריים] תוך הקרבת כמה מאצבעות רגליו, אף הוא נהרג עכשיו.

אפילו עורכי התכתובת, שהקפידו למלא את האזכורים הרלוואנטיים לכל מכתב, לא הבחינו שהמדובר כאן באותו חלום ידוע *מפירוש החלום*. מרטין הוא הגדול בבני פרויד, והוא זה ששבר את עצם הירך שנים אחדות קודם לכן בעת טיול סקי בהרים. מהמכתבים הבאים לפרנצי מתברר כי כעבור כמה ימים נודע לפרויד שבאותו יום בו חלם את החלום אכן נפצע מרטין קל, ולכן נטה תחילה להאמין שהיה יסוד טלפאתי בחלום. אולם ב-1922, במאמרו "החלום והטלפאתיה", הזכיר חלום זה דווקא כדוגמה לניבוי לא מוצלח, שכן הבן חזר "ללא פגע" (בגרסה ההיא יש תוספת קטנה: הבן עמד על מזח, בין יבשה לים). כמו כן, יש הבדל בין הפירוש הפילוסופי שהעלה במכתב לפרנצי לבין הפירוש החודרני והקשה יותר לעיכול המופיע ב*פירוש החלום*. ואמנם שמענו את פרויד מודה כי זמן רב חלף עד שהגיע אל האחרון. הוא חזר והרהר, אם כן, בחלום המטריד, ומדרך הטבע מוכן היה לחשוף ב*פירוש החלום* רק חלק ממה שמצא.

והנה, ב-1988 יצאה לאור ביוגרפיה גדולה על פרויד מאת פיטר גיי, שהתבססה על מסמכים שלא הותרו עד אז לפרסום. בין השאר מצא גיי במוזיאון פרויד בלונדון עותק מודפס בן חמישה עמודים (כתב-היד עצמו איננו) שכותרתו "חלום מה-8/9 ליולי חמישי ושישי רבע לשתיים לפנות בוקר, עם היקיצה." המדובר, לדברי גיי, בסדרת חלומות שבאחד מהם "מרתה ניגשת אליי, אני אמור לכתוב למענה דבר-מה – לכתוב אותו במחברת, אני מוציא את עפרוני... הכול מיטשטש מאוד." שוב, גם גיי (המזכיר אפילו את המכתב שנכתב למחרת לפרנצי) אינו מבחין כי בדפים אלה מופיע החלום לעיל *מפירוש החלום*. קיימת סתירה קלה באשר למועד היקיצה – רבע לשתיים במסמך האישי ושתיים ושלשים ב*פירוש החלום* – וייתכן שהיו שתי יקיצות. לא מן הנמנע שהקטע בו ניגשת מרתה אל פרויד הוא אותה "פתיחה לא-ברורה" מהחלום שקראנו, ואולי "פתיחה לא-ברורה" נועד פשוט להסוות את חלקה של אשתו בנושא. אך גם אם מדובר בחלומות שונים מאותה שעת לילה, ניתן לראותם כחלום אחד, כפי שכותרת המסמך מציינת. נראה שכבר ג'ונס, הביוגרף הרשמי של פרויד, שהיה הראשון לקבל גישה לכל המסמכים שבעיזבוננו, ראה דפים אלה. גם בגרסה שלו מדובר *בכמה* חלומות של פרויד מ-1915 שנושאים מות בניו, וש אחד מהם, ברור במיוחד, מנבא את פציעתו של מרטין. כן מציין ג'ונס שפרויד פירש

חלומות אלה כנובעים מקנאה בצעירים. אבל ההפניה היחידה אצל ג'ונס היא למכתב מאוחר יותר של פרויד לִפְרָנְצִי, והיא עוסקת רק בשאלת ההיבט הטלפאתי של החלום. שוב, אפילו ג'ונס אינו מעיר שהמדובר בחלום הידוע מִפִּירוּשׁ הַחִלּוּם. מכל מקום, ברור שגם אילו ראה ג'ונס הנאמן את צרור הדפים האישי, לא היה מגלה דבר מתוכנו.

אנו נמצאים עתה במצב מוזר: אנו יודעים שצרור דפים שהתגלה בארכיון פרויד מכיל את מה שפרויד ביקש להצניע בִּפִּירוּשׁ הַחִלּוּם, כלומר, האנליזה המלאה של החלום על הבן עם כל האסוציאציות הרלוונטיות, ושכנראה שום חוקר לא שם לב לכך עד היום. אבל – כמה מרגיז – תוכן דפים אלה טרם פורסם. רק ג'יי, כמשיח לפי תומו, פרסם בספרו אסוציאציה אחת מתוכם, וזו מחזירה אותנו במכונת-הזמן אל אותו חדר בווינה, פחות מיממה קודם לביקורנו הלילי: "קשור במשגל המוצלח של בוקר יום רביעי."

הגילוי הזה קצת מפתיע. ווידויי של פרויד על חיי הנישואין שלו היו גלויי-לב מאוד (למשל במכתבו לאמה יונג) ותיארו כיצד "התבלתה" ההתאהבות הסוערת במרתה ברנאיס והפכה לחברות נטולת-להט, כמעט שלום-עליכמית, אם גם יציבה להפליא. שנים רבות חשבו הביוגרפים של פרויד, בגלל משפט שנמצא באחד ממכתביו לוילהלם פליס, שהוא חדל מלקיים יחסי מין לאחר גיל ארבעים. עתה מתגלה שגם לקראת גיל ששים עוד היו לו חיי מין, אם כי התוספת "מוצלח" מעידה שהאיכות שלהם לא הייתה משמחת במיוחד.

אבל מה עניין חיי מין למשאלה למות הבן? הבה נפנה אל הבן עליו נסב החלום הזה, וכאן החומר רב יותר. למרטין פרויד מיוחסת אמירה מפורסמת בנוסח הסנדלר היחף: "לא ידעתי על עובדות החיים עד גיל שבע-עשרה. אבי לא דיבר על עבודתו." כששאלו ילדי פרויד את אביהם איך באים ילדים לעולם, שלח אותם אל חברו הרופא אוסקר רי כדי שיסביר להם. לגבי אדם שהטיף להסברה מינית לילדים מגיל רך, הקושי הזה לעמוד מול סקרנותם המינית של ילדיו מוזר מאוד. אבל מסתבר שהבן למד יפה את עובדות החיים לבדו, ועד מהרה החל לעשות למשפחתו לא-מעט בושות. מקרה מביך במיוחד אירע לאחר שהמשפחה נמלטה ללונדון. אלבום סודי ובו כל תמונותיהן של המאהבות של מרטין הגיע בטעות לידי אשתו, שמיהרה להתגרש ממנו. פרויד הוסיף על עונשו של המסכן ופיטר אותו מתפקידו כמנהל ההוצאה-לאור שלו, תפקיד שעבר לידי ארנסט. פרשת אהבים אחת של הבן הייתה עם אנליטיקאית בזמן שעברה אנליזה אצל אביו. רוזן, המביא אנקדוטות אלה, מתאר את מרטין כצעיר תלתי שהתגורר ליד הוריו והופיע בביתם כל יום, ושקינא באוטו ראנק על קרבתו לאביו. אחרי שהציג מרטין את אשתו-לעתיד בפני הוריו העיר פרויד לבנו: "היא יפה מדי למשפחה שלנו!" לא הייתי מאמין לסיפור הזה לולא הייתה זו עדותה של ד"ר אסתי פרויד עצמה, ששמעה את ההערה מהחדר הסמוך. פרויד אינו רוצה שבנו יתחתן עם אשה יפה! (בזיכרון עולה כאן השבח הכן שחלק למרתה בתקופת ארוסיהם: את לא יפה ממש במובן המילולי של המילה, אבל את מתוקה,

נדיבה והגינות). עדות אחרת, מביכה גם היא אבל מהימנה לחלוטין, באה מהבן האמצעי, אוליבר: כשהגיע לגיל ההתבגרות שאל את אביו לגבי האוננות. פרויד, שבעניין זה נשאר רופא ויקטוריאני חדור אמונות-הבל, הזהיר את בנו שזהו הרגל מזיק, דבר שפגע ביחסים ביניהם. בקיצור, הנה אדם שדיבר עם כל העולם על מין אבל ממש פחד ממיניותם של בניו. עתה, אם נוסיף לתמונה את הקשיים עמם התמודד פרויד עצמו בתפקודו המיני, יכולים אנו להבין טוב יותר למה התכוון במסקנה שבסוף פשר החלום לעיל, בדבר "הקנאה בנעורים, שהאדם המזדקן מאמין שחנק אותה לחלוטין."

אם כן, מגלה תסביך אדיפוס מודה, אחרי חקירה מאומצת בנפשו שלו, בקיומה של משאלה למות הצאצאים ואינו מתעכב להרהר באור החדש שגילוי זה שופך על תגליתו ההיסטורית בדבר תסביך אדיפוס? נכון, המשאלה למות ההורה היא דבר שקשה להודות בו, בהיותה נוגדת הן את הציוויים החברתיים והדתיים והן את הנטייה הטבעית לאהוב את ההורה. אבל כל זה כאין וכאפס לעומת המשאלה למות בן או בת; איזה הורה נורמלי לא יעדיף למות בעצמו מלראות במות אחד מילדיו? רוטנברג, לשיטתו, יצביע על כך כדוגמא נוספת ל"פונד-מנטליזם" פסיכואנליטי. ובאמת, נקודת עיוורון שיטתית יש כאן. היא שגרמה לפרויד להמעיט בחשיבות המקרים הממשיים של פיתוי מיני של ילדים ע"י הוריהם, וכן להתעלם ממקרה ברור של התעללות הורית מצד רופא ידוע, וכבר עמדתי על כך בהרחבה במקום אחר. גם במחקריו על מקורות התרבות נצמד פרויד לסכמה המקובלת של רצח-האב אפילו כשהחומר עצמו הצביע על ההפך. כך, למשל, מסביר פרויד את העובדה שבהרבה מיתוסים ודתות האל הורג את החיה המקודשת לו משום "שבעצם אינה אלא היא עצמו." התחכמות פרשנית מפותלת – ובלבד שלא להודות כי האל-האב הורג חיה כתחליף לבן, כמו בעקדת יצחק, ולפעמים הורג בבניו בצורה גלויה! ובהמשך:

אך מדוע נגזר על גיבור הטרגדיה לסבול, ומה פשר אשמתו 'הטראגית'? רוצים אנו לקצר ויכוח זה במענה מהיר: נגזר עליו לסבול, משום שהוא האב הקדמון, גיבור אותה טרגדיה המתחדשת כאן במהדורה מגמתית, והאשמה הטראגית היא האשמה ששומה עליו להעמיס על עצמו כדי לפטור את המקהלה מאשמתו. מעמד זה שעל הבימה קם מתוך המעמד ההיסטורי בעזרת סילוף מכוון-לתכליתו, תמצא לומר: בשירותה של צביעות מחוכמת.

המשאלה "לקצר ויכוח זה במענה מהיר" מסגירה את הפקפוק שהושתק. מדוע צריך להניח שהיה כאן "סילוף"? אולי נגזר על הגיבור (והלא אדיפוס עצמו היה גיבור כזה) לסבול מפני שהוא דווקא הבן, ועוצמת הדחף לפגוע בבן אינה פחותה מזו של רצח-האב? אחרי הכל, לאורך ההיסטוריה, מספר הילדים שנרצחו בידי הוריהם, אם בשמה של דת כלשהי ואם כפשע של יחידים, עולה לאין שיעור על המקרים שבהם היה ההורה הקורבן. שנים לא רבות אחרי החלום הזה גילה פרויד את "האני-העליון", אותה רשות פנימית המייצגת את האב והמסוגלת לפגוע קשה ב"אני", כמו במקרה של הדיכאון. מדוע לא הניח כי אני-עליון זה יכול לפגוע גם בצאצא,

כמייצגו של ה"אני" הילדותי?

אין זו סתם שאלה אקדמית. בני אדם, ואפילו אנשי מקצוע מיומנים, נעשים לעתים פשוט עיוורים מול מקרים בהם מגיע ילד לסכנת חיים מידי הוריו. מאמר בכתב-עת רפואי בישראל מתעד מקרה בל-ייאמן של פעוט בן שנתיים וחצי שהובא שוב ושוב לחדרי מיון ולמרפאות ע"י אמו ובן-זוגה עם חבלות חוזרות ונשנות בכל גופו. עשרה (!) רופאים בדקו את הזאטוט חסר-המגן במהלך אותם שבועיים גורליים, כשכל "מומחה" מתמקד בפגיעה הספציפית שהובאה לפניו, ואיש מהם לא מצא לנכון לערב את החוק. בסופו של דבר נאסר בן-הזוג, אבל לגבי הילד היה זה מאוחר מדי, וכיום הוא סובל מנזק מוחי תמידי. ממש לפני מסירת מאמר זה לדפוס הגשתי תלונה פלילית במשטרה נגד הרופאים, על פי סעיף 368ד לחוק העונשין המחייב אדם לדווח על התעללות בילדים. מה תעלה התלונה איני יודע, אבל עובד המועצה למען שלום הילד סיפר לי כי המועצה נמנעה לתבוע את הרופאים כדי שלא להוציא את הילד מחזקת אמו החביבה, אחות מוסמכת במקצועה, הממשיכה להכחיש עד היום את ההתעללות!

ייתכן שלנקודת העיוורון הזאת היו תוצאות טראגיות על כמה מתומכיו הראשונים של פרויד, שהסתכסכו אתו ואחר כך התאבדו, כדוגמת טאוסק, זילברר (המצוטט בהערכה בחלום לעיל) וכהנא. פרויד, כמובן, אינו אחראי למותם במובן הפלילי של המושג, אבל לאור החשיבות הגדולה שמייחסת הפסיכואנליזה המודרנית לתהליכים בין-אישיים לא-מודעים, שום אנליטיקאי מודרני לא היה יוצא נקי בעיני הקהילה המקצועית לו היה שיעור מבהיל כזה של התאבדויות בין מטופליו או מודרכיו. ידוע שפרויד נהג לפרש כמעט כל חלום או-פליטת פה של האנליטיקאים הצעירים כנובעת ממשאלת מוות לא-מודעת כלפיו. כמה אסונות היו נמנעים אילו הסיק את המסקנה המתבקשת מהחלום על בנו, דהיינו שגם לו עצמו יש משאלות-מוות לא-מודעות כלפי תלמידיו?

אבל אולי נסחפנו בהחמרה עם פרויד ושכחנו איזו דרך ארוכה עשה בהבנת עצמו. ההגינות מחייבת, אם כן, לשים את פרויד ואת משאלת המוות שלו כלפי בנו בפרספקטיבה רחבה ככל האפשר. לכן בואו ונקשיב לחלום של עוד אחד מאבות הפסיכיאטריה הדינמית. באוטוביוגרפיה שלו מביא יונג חלום שחלם בדצמבר 1913 ובו

נמצאתי עם אדם לא ידוע, שחום עור, פרא, במקום נידח, בנוף הררי מסולע. טרם עלות שחר; שמי המזרח כבר האירו והכוכבים כהו. ואז שמעתי את שופרו של זיגפריד מרעים על ההרים וידעתי שעלינו להרוג אותו. היינו חמושים ברובים ושכבנו ממתנינים ליד שביל צר המתפתל בין הסלעים.

ואז לאורה של קרן השמש הראשונה הופיע זיגפריד במרומי ההר. במרכבה העשויה מעצמות מתים נהג במהירות במדרון התלול. בהיותו במפנה השביל ירינו בו, והוא נפל שדוד.

יונג, כפרויד, הקיץ באמצע הלילה, ניסה להירדם שנית ואז שמע מתוכו קול מאיים: "אם אינך מבין את החלום עליך לירות בעצמך!" אקדח טעון היה לצד מיטתו והוא נתקף פחד.

התחלתי להרהר שנית ולפתע התבררה לי משמעות החלום: "הרי זוהי הבעיה שבפניה ניצב עתה העולם." זיגפריד, חשבתי, מייצג את מה שהגרמנים רוצים להשיג להשליט את רצונם לפעול בדרכם. "במקום בו הרצון, שם הדרך!" ואף אני חפצתי לנהוג כך, אך עתה הדבר אינו אפשרי עוד. החלום הראה לי שהעמדה המיוצגת על ידי זיגפריד אינה אפשרית עוד עבורי. על כן היה עליי להורגו.

תודות לעיסוק בארכיטיפים וב"בעיות שבפניהן ניצב העולם," פטור היה יונג מלשאול מיהו

אותו זיגפריד המופיע בחלומי. רק שלושה חודשים קודם לכן נפגש בפעם האחרונה עם אחד זיגמונד פרויד אחרי שבע שנות חברות סוערת, שסיומה הביא על שניהם משברים אישיים. יונג גם לא טרח להיזכר במטופלת המפורסמת שלו, סבינה שפילריין, שנפלה קורבן לניצולו המיני. אישה זו, שנעשתה לימים פסיכיאטרית ופסיכואנליטיקאית ידועה בזכות עצמה, כתבה לו על משאלתה ללדת לו ילד שימזג את התכונות השמיות והאריות ושייקרא זיגפריד. לשווא נחפש זכר לכל אלה בפשר החלום של יונג. כמה מאלף: אדם אחד חולם חלום ובו רק רמזים למות הבן, וממש "עושה לעצמו את המוות" בשאלה למה יש לו משאלות-מוות כלפי בנו. האחר, לעומתו, חולם על רצח מפורש, ואחרי התעוררות מבוהלת מגיע למסקנה שהרג רק "עמדה"!

פרויד, אם כן, הלך בדרך הקשה, ובעקבותיו צריכים גם אנו לשאול, לסיום, שאלה פשוטה:

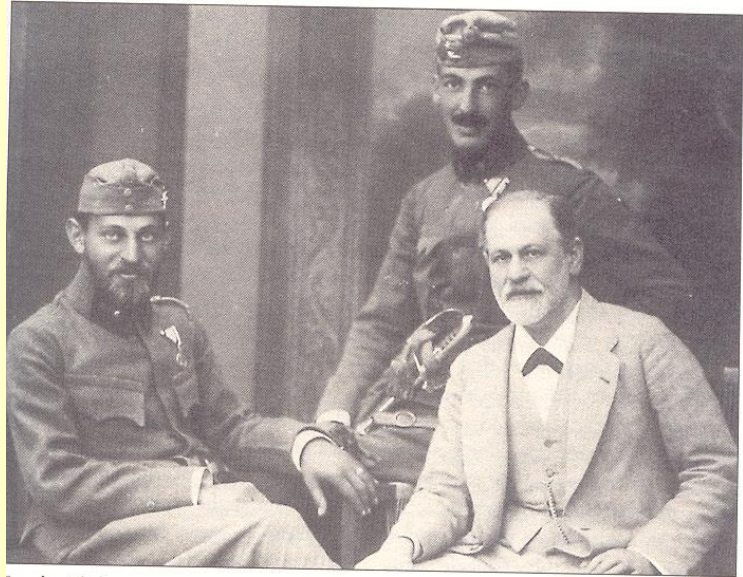
איך היה האיש הזה, במציאות, בתפקיד האב? האם היה מאותם סנדלרים שילדיהם מסתובבים יחפים? קריר ומרוחק כאותו אוריס-ותומים של החינוך, בנג'מין ספוק? כושל בתפקיד אב מאמץ כפי שכשל ויניקוט? מתעב את ילדיו כפריץ פרלס? כאן קיים שפע עדויות, והתמונה העולה מהן היא, בפשטות, מעוררת קנאה. פורץ-הדרך הגדול, השאפתן, המשיחי, הפנאטי והעיקש, היה, ככל שהדברים נוגעים למשפחתו, סתם איש נעים, נאה דורש ונאה מקיים. מופיעים לא מעט מחדלים וטעויות, כגון העובדה שכמעט לא נשק לבניו והפחד ממיניותם, אבל לשווא נחפש כאן משהו שערורייתי ממש. ברגר, שכתב לאחרונה ביוגרפיה די משחירה על פרויד, ממש מתאמץ לחלץ מהחומר עדות לכישלוננו של פרויד בתפקיד האב, אך לשווא (האיסור שהטיל על בניו שלא ילמדו רפואה נשמע יותר כדוגמא לחוש ההומור שלו). נאמנה עדות בתו הצעירה, שקשרה חייה בחייו, חלקה עליו לעתים ונעשתה לאנליטיקאית כה ידועה בזכות עצמה עד כי גם לו היה שמה אנה קלמנוביץ' היה שמור לה מקום לצדו בין מייסדי הפסיכואנליזה. נאמנים ספריהם רוויי-הגעגועים של שני הבנים, מרטין וארנסט, על אביהם. שפע הצילומים והאנקדוטות, מליקוט הפטריות ביער, דרך דמי הכיס וכלה בתקרית בה קפץ לבדו מסירה והסתער במקלו על חבורת בריונים אנטישמיים שאיימו על ילדיו, מבטא הורות טבעית, אינסטינקטיבית. הידוע על הבן האמצעי, אוליבר, שסבל לפי אבחנת אביו מנוירוזה, מחזק תמונה זו. פרויד הפנה אותו לאנליזה אצל ארנסט זימל בברלין, ובמכתביו לתלמידיו הזכיר אותו בדאגה אין-קץ. גם ארנסט עבר אנליזה אצל פרנץ אלכסנדר. אדם השולח שניים מבניו לטיפול, שבו אמורים הבנים לספר הכל על ילדותם בפני תלמידי האב (המחויבים שלא לספר לו דבר!) הוא אדם שיש לו מעט מאוד מה להסתיר. גם פרויד בתפקיד הסב, בשנים הבאות, מגלה

דפוס התנהגות מוכר היטב: נכדיו גורמים לו לגלות בתוכו מעיינות אהבה שלא ידע קודם על קיומם, כפי שאמר על היינלה, בנה של סופי, שנפטר בגיל ארבע: "מעולם לא אהבתי אדם כלשהו, בוודאי שלא ילד, כפי שאהבתי אותו." דומה שהביטוי החזק ביותר על פרויד האב בא מפי אוסקר פפיסטר, תלמידו השווייצר, שהרבה לשחק עם ילדי פרויד בביקוריו בווינה: אם ישאלו אותי מהו המקום הנעים ביותר בעולם, אמר, הייתי משיב: "שאלו על ביתו של פרופסור פרויד."

כאן ראוי להתעכב גם על השינוי הפנימי הגדול שעבר על פרויד במהלך אותה תקופה. בתחילת המלחמה היה פרויד לאומן גרמני מתרברב, שעקב בדריכות אחרי המלחמה וייחל לניצחון גרמניה ובעלות-בריתה. הוא לא היה בודד בפרץ הפטריוטיות הראשוני הזה. מספר מפתיע של אינטלקטואלים יהודים נסחפו כמוהו. שלושת בניו נדחו תחילה מהשירות הצבאי, אבל התעקשו להתנדב וזכו באותות הצטיינות. "אני מצפה לפעולה הצבאית הראשונה כמו לטיפוס מרגש על הר." כתב לו מרטין, יוצר בבלי-דעת אסוציאציה נוספת בנפש האב, שהלבישו בחלום בבגדי מטפס הרים. והנה, תוך שנים אחדות נעשה פרויד לקוסמופוליט מפוכח. במכתבו לאיינשטיין הוא אומר על המלחמה:

אין אנו מסוגלים עוד, בפשטות, לשאתה, כי אנו הפציפיסטים דוחים אותה לא רק דחייה אינטלקטואלית ורגשית – עצם המערוכת שלנו פוסלת אותה פסילה מוחלטת, והיא לנו כעין אידיוסינקרסיה שנתענקה במופלג.

הבה נסכם: איש בן חמישים ותשע חלם כמה חלומות בזה אחר זה, כולם כנראה בתוך שעת הלילה הראשונה, שעניינם מותם של שלושת בניו, ובראשם הבכור שבהם. בניסיון להתחקות אחר פשר חלומותיו נזכר שבבוקר היום שקדם להם התעלס עם אשתו, ומהתייחסותו הכתובה לאירוע זה מתברר שהוא סבל לעתים מאין-אונות. מהפירוש שנתן לחלומו, על פי שיטה שפיתח הוא עצמו, עלה כי, לפחות כלפי בנו הגדול, הייתה בו משאלת מוות לא-מודעת בשל הקנאה בעלומיו של הבן. הבן הזה התיר לעצמו חופש מיני בולט. עוד יודעים אנו כי האיש הזה אהב את ילדיו.

כאן צריכה חקירתך להגיע לסיומה. טרם הצלחת לשים ידך על אותו צרור דפים בלונדון בו מפורטים החלומות והאנליזות שלהם, וכל ניסיון נוסף לפענח את הקשר בין מעשה האהבה עם הרעיה לבין החלום על מות הבן יישאר לפי שעה בגדר סברת כרס. בואו, אם כן, ונציץ בתמונה שבה מופיעים האב ושניים מבניו בעת חופשה שנטלו הבנים בעיצומה של המלחמה. מרטין, בתנוחה אדנותית, יושב על השולחן, מיתמר מעל אביו. ארנסט, היושב ליד אביו, מחקה אותו לא רק בצורת הזקן אלא גם בחיוך המהורהר. פרויד אינו מחייך, אבל גם אינו מזעיף פניו למצלמה כבתצלומיו הרשמיים, ואי-אפשר לטעות בקורת-הרוח על פניו, ככל אב יהודי המתגאה בשני הקצינים שלו. המקום הוא זלצבורג, כיום בגבול אוסטריה-גרמניה, והשנה היא 1916, שנה אחרי החלום ההוא. מה, אם כן, מגלה תמונה זו על היחסים בין האנשים המופיעים בה?

על הדעת עולה תשובה פשוטה וצינית: לעולם אל תאמין לצילומים. אם תמונה אחת מדברת כמו אלף מילים, כדברי הפתגם הנדוש, היא גם יכולה גם לשקר כמו אלף מילים. הנוראים שבמעשי ההתעללות בוצעו במשפחות שהצטלמו בפוזות סכריניות ומתחננות כאלה. הישמר ממראית-העין!

זה נכון, ובכל זאת יש הבדל מכריע בין תצלום זה לבין כל תצלום אחר מההיסטוריה. האיש שבמרכז התצלום יודע שאנו הצופים יודעים על משאלות המוות הלא-מודעות שלו כלפי בנו, ושגם הבן, במקדם או במאוחר, יידע זאת כאשר יקרא את ספרו. בעצם, כשאנו חושבים על כך, מבינים אנו כי אפילו לגבי צרור הדפים בו רשם את חלומות אותו לילה לא הייתה לו אשליה כי יישאר חבוי. ידע פרויד כי כל מכתב ומסמך שלא השליך לפח יפורסמו בבוא היום. עובדה שעוד בצעירותו, ב-1885, כשהשמיד כמות גדולה של מסמכים, הפטיר בלגלוג כמה יצטערו על כך הביוגרפים שלו בעתיד. לא ייתכן, למשל, כי האזכורים לאובדן החשק המיני או

לרגשותיו ההומוסקסואליים כלפי פליס ויונג, המופיעים באגביות כה מרושלת במכתביו לפליס, ליונג, לג'ונס ולפֶרנצי, נחשבו בעיניו לעניין סודי במיוחד. ראינו שמרטין וארנסט טיפלו כבר בימיו בענייני ההוצאה-לאור של אביהם (מרטין היה בנקאי ועורך-דין, ורוזן מזכיר מקרים רבים בהם טיפל בענייני אביו ותלמידיו), וארנסט נעשה עורך הכרכים הראשונים של מכתביו. לא נראה כי התכוון להסתיר משהו מפניהם.

וכך, וידוי קבל עם ועולם אודות משאלה לא-מודעת למותם של הבנים מחד גיסא, ומבט חגיגי, כמעט מיתמם, אל המצלמה בחברת הבנים עצמם מאידך. שערורייה מכאן – ושלוח מתריסה מכאן. למעטים מביניכם יהיה משהו מוכר בכפילות הבלתי-אפשרית הזאת. כוונתי לאלה שמצאו עצמם קמים מהספה או מהכורסה בתום שעה שבה נאמרו דברים קשים, מביכים ומוזרים לבלי-האמן, פונים במבוכה אל הדלת בלויית האיש או האישה ששמעו את הדברים, ואז, ליד הדלת, מבט סתמי, אפילו חיוך קל, והאמירה השגורה: "להתראות." אמרת, אז מה? אף אחד לא נפל מהכסא. *Homo sum, humani nihil a me elianum puto* (אדם אני, ושום דבר אנושי אינו זר לי). אנשי המקצוע יאמרו כי פרויד מלמד אותנו פרק ב"קבלה" או "הכלה" כשהוא חושף אותנו באחת לשני פנים מנוגדות אלה של ההוויה האנושית.

עורכים: שחר ארזי, מיכל. *מדרש בנפש: עיונים בפסיכולוגיה ויהדות לכבוד מדרכי דוטנברג*: מעובד על פי* משה אידל, אבשלום אליצור, הרווי גולדברג, יהודה ליבס, אביעזר: פכלר וברוך כהנא. מועצה מדעית 2003, "ידיעות אחרונות" הוצאת רביצקי וזאב קליין

היחידה ללימודים בין-תחומיים, אוניברסיטת בר-אילן. ברצוני להודות לפרופ' רות גינזבורג מהאוניברסיטה העברית על הציטוטים מתוך התרגום החדש של "פירוש החלום" העומד לצאת לאור, לד"ר יהודית ארזי על עזרתה בתרגום מכתבו של פרויד, לפרופ' דני סטטמן על הערותיו המאלפות ולידידי ד"ר שחר ארזי, המיילד המסור והמבקר הכן של מאמר זה.

פרויד, ז. (בדפוס) *פירוש החלום*. תל-אביב: עם עובד (טרם נקבעו מספרי עמודים).

פרויד, שם.

Freud, S. (1938) *An Outline of Psychoanalysis*. In: *The Standard Edition of the Complete Psychological Works of Sigmund Freud*. London: Hogarth Press. Vol. 23: 139-208.

פרויד, *פירוש החלום*, שם.

Anzieu, D. (1986) *Freud's Self-Analysis*. Madison, CT: International Universities Press.

Grinstein, A. (1980) *On Sigmund Freud's Dreams*. Madison, CT: International Universities Press.

Kanzer, M., and Glenn, J. (Eds.) (1979) *Freud and his Self-Analysis*. New York: Jason Aron.

Eva Brabant, Ernst Falzeder, Patricia Giampieri-Deutsch (Herausgeg.) (1993) *Briefwechsel / Sigmund Freud, Sandor Ferenczi*. Wien : Böhlau Verlag, pp. 126-127.

Freud, S. (1922) Dreams and telepathy. *Standard Edition*, Vol. 18: 196-220.

גיי, פ. (1993) *פריוד : פרשת חיים לזמנו*. תל-אביב : דביר, ע' 568.

גיי, שם, ע' 140.

Jones, E. (1955) *The Life and Work of Sigmund Freud*. Vol. 2. London: Hogarth Press.

גיי, שם, ע' 140.

McGuire, W. (Ed.) (1974) *The Freud/Jung Letters: The Correspondence Between Sigmund Freud and C.G. Jung*. Cambridge, MA. Harvard University Press, pp. 452-453

Simpson, J. B., (1988) *Simpson's Contemporary Quotations*. Boston: Houghton Mifflin.

פריוד, ז. (1907) לעניין ההסברה המינית לילדים. מתוך : *מסות נבחרות*, כרך ג'. תל-אביב : דביר, ע' 323-328.

Roazen, P. (1971) *Freud and his Followers*. New York: Penguin, p. 487.

שם.

Roazen, P. (1993) *Meeting Freud's Family*. Amherst: University of Massachusetts Press, p. 138.

גיי, שם, ע' 61.

פריוד, ז. (1912) תרומות לדיון על אוננות. מתוך : פריוד, ז. (2002) *מיניות ואהבה*. תל-אביב : עם עובד, ע' 137-144.

שחר ארזי העיר לי על דיון מצמרר בהקשר זה בתלמוד (בבלי סנהדרין ע"ב 1, רש"י שם). התורה מתירה לאדם שגילה גנב שהתגנב לביתו להרגו, מתוך החשש שהגנב ינסה להרוג את בעל הבית, ולכן מותר לאחרון להקדים ולהרגו. השאלה הנשאלת שם היא מה הדין אם הגנב הוא בנו של בעל הבית או אביו. במקרה הראשון מתירה הגמרא לבעל-הבית להרוג את הגנב-הבן, שכן קיים חשש שינסה להרוג את אביו. אולם אם הגנב הוא אביו של בעל הבית, אסור לו להרגו מפני שאין חשש שאב ינסה להרוג את בנו.

רוטנברג, מ. (2001) *ממקדש למדרש : פונד-מנטליזם פסיכולוגי והיהדות*. תל-אביב : שוקן.

Masson, J. M. (1984) *The Assault on Truth: Freud's Suppression of the Seduction Theory*. New York: Farrar, Straus and Giroux.

אליצור, א. (1999) חזרה אל "רצח הנפש" (צבי לוטן : תגובה לאבשלום אליצור. א. אליצור : תשובה ללוטן). *שיחות : כתב-עת ישראלי לפסיכותרפיה*, י"ג : 155-165.

פריוד, ז. (1913) טוטם וטאבו : מקבילות אחדות בחיי הנפש של הפראים ושל הנאורוטיקנים. מתוך : *מסות נבחרות*, כרך ג'. תל-אביב : דביר, ע' 134.

שם, ע' 139.

פריוד, ז. (1923) האני והסתם. מתוך : *מסות נבחרות*, כרך ד'. תל-אביב : דביר, ע' 138-170.

גליק, ש. (2002) התעללות בילדים. הרפואה, 141, 879-882.

יונג, ק. ג. (1994) זיכרונות, חלומות, מחשבות. תל-אביב: רמות, ע' 173-4.

Carotenuto, A. (1982) *A Secret Symmetry: Sabina Spielrein between Jung and Freud*. New York: Pantheon Books.

Breger, L. (2000) *Freud: Darkness in the Midst of Vision*. New York: Wiley & Sons.

Freud, M. (1958) *Sigmund Freud: Man and Father*. New York: Vanguard.

Freud, E., Freud, L., and Grubich-Simitis, I. (Eds.) (1998) *Sigmund Freud. His Life in Pictures and Words*. New York: W.W. Norton.

גיי, שם, ע' 339.

גיי, שם, ע' 163.

גיי, שם, ע' 286.

פרויד, ז. (1933) מלחמה למה? מתוך: *מסות נבחרות*, כרך ה'. תל-אביב: דביר, ע' 18-7.

Roazen, Ibid